

РОЗУМІННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Наталія Харченко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

У статті розглянуто феномен “розуміння” з позиції психологічної науки, зокрема, проаналізовано різноманітні підходи до визначення розуміння, рівні, етапи протікання, форми і види.

Ключові слова: розуміння, мислення, пізнання, смисл, знання, розуміючий суб'єкт, апперцепція (досвід).

В статье рассмотрен феномен “понимание” с позиции психологической науки, в частности, проанализированы различные подходы к определению понимания, уровни, этапы протекания, формы и виды.

Ключевые слова: понимание, мышление, познание, смысл, знание, понимающий субъект, апперцепция (опыт).

In the article is described the phenomenon of “understanding” from the perspective of psychology, in particular, different approaches to definition of understanding, levels, stages of flowing, forms and types are analyzed.

Key words: understanding, thinking, knowledge, meaning, knowledge, understanding the subject, apperception (experience).

Актуальність дослідження обумовлена стрімким зростанням наукового інтересу до проблеми розуміння, що увійшла до числа світових проблем, активно обговорюється, дискутується, теоретично обґрунтовується та експериментально підтверджується, поширюється та популяризується у різноманітних наукових джерелах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Психологічний підхід до проблеми розуміння розкрито в працях як українських, російських (В.А. Артемов, В.П. Белянін, А.А. Брудний, Б.М. Величковський, Л.С. Виготський, Л.П. Доблаєв, Т.М. Дрідзе, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.О. Залевська, О.В. Запорожець, В.В. Знаков, Г.С. Костюк, З.І. Кличнікова, А.Б. Коваленко, О.О. Леонтьєв, О.Р. Лурія, В.О. Моляко, Н.О. Рубакін, С.Л. Рубінштейн, А.О. Смірнов, О.М. Соколов, Н.В. Чепелева та ін.), так і зарубіжних (Т. Бівер, М.Ф. Гаррет, П. Зіфф, Н. Піттер, Р.Л. Солсо, Дж. Катц, Дж. Лакофф, Д. Мак-Коулі, Дж. Міллер, Дж. Фланаган, Дж. А. Фодор, та ін.) вчених. У фокусі їх уваги були такі характеристики розуміння, як-от: можливості глибини і повноти розуміння, форми протікання, рівні, стадії, види; мовленнєва поведінка “ідеального” читача (слухача); динаміка наукових підходів до проблеми розуміння, напрями вивчення розуміння у зарубіжній психології. На сучасному етапі розвитку психологічної науки актуалізуються питання стратегій розуміння як процесу, а також механізмів і операцій, що його обумовлюють, а також “інтерпретації феномена розуміння з позиції психології людського буття (В.В. Знаков)”.

У своїх дослідженнях учені відзначають, що розуміння є надзвичайно складним і багатогранним явищем, про яке ще мало відомо і якому неможливо дати загального й вичерпного визначення. Труднощі дослідження розуміння науковці пов’язують з тим, що “цей процес відноситься швидше до числа інтуїтивно-образних, що відбувається на неусвідомленому або нечітко (неявно) усвідомлюваному рівні, ніж до ряду абстрактно-логічних (раціональних) (Дрідзе, 1984)”, “з недостатньою розробленістю методів його вивчення, труднощів вибору в експерименті індикаторів і критеріїв розуміння, складності самого феномену “розуміння”, відсутності його однозначного визначення

(Цветкова, 1995)”. Розуміння невловиме, зазначає О.І. Уланович, і ніяк особливо не виявляється, коли протікає без ускладнень. Про розуміння ми згадуємо лише тоді, коли щось не розуміємо. Нерозуміння змушує нас замислитися про розуміння [22, с. 29]. П. Зіфф зазначає, що “завдання зрозуміти розуміння не може бути вирішеним ні сьогодні, ні завтра” [24].

Мета статті полягає в розгляді і вивченні феномену “розуміння” з позиції психологічної науки.

Виклад основного матеріалу. Що ж таке розуміння? Звернімося, насамперед, до словникових тлумачень відповідної категорії.

У тлумачних словниках [4; 21] сутність розуміння розкривається як здатність осмислювати, осягати зміст, схоплювати розумом, усвідомлювати ідею, значення чогонебудь (розуміння чужого мовлення, твору мистецтва, думок, правил, доказів, переживань, написаного, прочитаного, висловленого), пізнавати, усвідомлювати зв'язки і відношення між предметами та явищами навколишньої дійсності, знаходити і розкривати причину й наслідки, стан свідомості, якій зрозумілий, відкритий, відомий смисл чогонебудь, що раніше було незрозумілим.

У Короткому словнику когнітивних термінів “розуміння” визначається як “когнітивна діяльність (різновид мовленнєвої діяльності), результатом якої є встановлення смислу тексту” [15]. У Великому психологічному словнику знаходимо декілька підходів до визначення цього поняття. Зокрема, розуміння (англ. *understanding, comprehending*) – це: 1. Специфічний стан свідомості, викликаний зовнішніми і внутрішніми впливами, що фіксується суб'єктом як упевненість в адекватності відтворених уявлень і змісту впливів. 2. Когнітивний процес осягнення змісту, смислу; цей процес може бути успішним або безуспішним, самостійним або несамостійним, швидким або повільним, довільним

і усвідомленим або неусвідомленим і інтуїтивним. 3. Продукт процесу розуміння – власне тлумачення чого-небудь (тексту, поведінки, собачень тощо). У цьому смислі можливе правильне і неправильне, глибоке і поверхове, повне і неповне розуміння [2].

У сучасній психологічній науці окреслились два підходи до проблеми розуміння: перший – розуміння як процес, другий – розуміння як результат такого процесу.

Так, на процесуальний характер розуміння звертав увагу С.Л. Рубінштейн. На думку вченого, розуміння як процес, як психічна мисленнева діяльність – це диференціювання, аналіз об'єктів, явищ у відповідних контексту якостях і реалізаціях зв'язків (синтез), що утворюють цей контекст [17, с. 236]. Отже, в процесі розуміння здійснюються такі мислинневі операції, як аналіз, синтез, узагальнення, абстракція. Суттєвою особливістю розуміння як процесу є те, що це “завжди перехід від нерозуміння до розуміння. Воно досягається включенням об'єкта розуміння у все нові зв'язки [Там само].

І.О. Зимня пропонувала процес розкриття смислових зв'язків і відношень між поняттями називати осмисленням, а результат осмислення – розумінням або нерозумінням. Розуміння (нерозуміння), пише вчена, у якості результату процесу осмислення органічно входить у процес смислового сприймання, представляючи його внутрішню результативну сторону [9, с. 85].

Слід зауважити, що серед багатьох учених (А.А. Брудний, В.З. Дем'янков, В.В. Знаков, Г.С. Костюк, О.О. Леонт'єв та ін.) проблема розмежування “розуміння” на процес і на результат такого процесу не стоїть.

Так, Г.С. Костюк у своїй відомій праці “Про психологію розуміння” говорить про різні значення цього феномену: розуміння як здатність особистості зрозуміти що-небудь, власне процес розуміння, тобто проникнення в

сутність тих чи інших об'єктів, стан свідомості особистості, яка розкриває цю сутність; розуміння як результат цього процесу, що виражається в судженнях, умовиводах, поняттях, поглядах тощо, які складаються в людини у наслідок розуміння певних об'єктів [14, с. 197]. На його думку, розуміння – це і є процес мислення, спрямований на розв'язання особистістю пізнавальних завдань.

Учений розкриває основні характеристики процесу розуміння, зокрема: *цілеспрямованість* (розуміння спрямоване на те “щоб розкрити зв'язки в деяких явищах об'єктивної дійсності, з'ясувати незрозуміле, дати відповідь на запитання, розв'язати певну задачу”); *мотивованість* (рушійна сила розуміння); *активність* (аналітико-синтетична діяльність); роль *почуттєвих образів* (живого споглядання); *продуктивність* (результатом розуміння є образи, уявлення, судження, поняття, вироблення мисленнєвих операцій); *емоційність* (у ході процесу розуміння виникають такі переживання, як почуття задоволення, незадоволення, впевненості, сумніву, несподіваності, відчуття складності проблеми, можливості її вирішення, переживання від усвідомлення того, що не все зрозуміло та ін.); роль *вольових зусиль*; *індивідуальні риси особистості* (особливості мотивації пізнавальної діяльності особистості, її розумові та емоційно-вольові якості, самостійність, критичність, гострота й швидкість мислення, наполегливість, сміливість, віра у власні сили тощо).

Розглядаючи дві сторони феномену “розуміння” (процес і результат), Г.С. Костюк робить висновок про те, що вони тісно пов'язані між собою. Розуміння виникає саме там, зазначає вчений, де є здатність живої істоти що-небудь зрозуміти, яка і виражається в самому процесі розуміння. У ході цього процесу змінюється стан свідомості особистості унаслідок того, що їй стає зрозумілим раніше незрозуміле. Розуміння виражається в певних результатах (судженнях,

поняттях тощо), за якими можна судити про його наявність чи істинність [Там само].

В.З. Дем'янков дотримується точки зору, згідно якої розуміння – це оціночний метатермін для процесу і результату взаємодії ряду “модулів” (використання мовного знання, побудова і верифікація гіпотетичних інтерпретацій, усвідомлення нетотожності внутрішнього і змодельованого світів, усвідомлення відношень у межах змодельованого і внутрішнього світів, співвідношення змодельованого світу і запасу знань про об’єктивний світ, співвідношення інтерпретації з лінією поведінки інтерпретатора, вибір “тональності” розуміння) [5].

О.О. Леонтьєв був переконаний, що між процесом розуміння і його результатом неможливо провести чітких меж, оскільки “немає статичного образу [образу змісту тексту]. Образ змісту тексту – це не підсумок чи кінцевий результат розуміння. Це сам процес розуміння. Статичний образ – окремих випадок розгорнутого динамічного образу” [16, с. 142]. Подібну точку зору висловлює А.П. Тупицька, яка трактує розуміння як “результатуючий процес, що супроводжує рецептивну діяльність” [Тупицька, 1995: 58].

За результатами “теоретичних роздумів та емпіричних досліджень” В.В. Знаков робить висновок про те, що розуміння не є самостійним психічним процесом, таким, як увага, пам’ять та ін. Воно є результатом мислення, але водночас один із його процесів [11].

Учені (В.В. Знаков, А. Коваленко, А.О. Смирнов, Н.В. Чепелева та ін.), досліджуючи місце розуміння у психічній діяльності людини, відносять його до процесу мислення, і визначають, як “відображення зв’язків і відношень предметів або явищ дійсності” [19]; “мисленнєвий процес, сутність якого полягає в оперуванні наявними у суб’єкта знаннями та досвідом з метою смислового аналізу інформації” [13]; “процес засвоєння та породження смислів,

основними характеристиками якого є відтворення смислу (концепту) вихідного повідомлення, а також осмислення та переосмислення твору, результатом яких є синтез нового смислу, що породжується в процесі діалогічної взаємодії з текстом” [23].

Л.П. Добраєв розрізняє розуміння в широкому і вузькому значенні. Розуміння в широкому значенні – це встановлення істотних зв’язків і відношень між предметами реальної дійсності шляхом застосування прихованих (невиражених) знань. У цьому зв’язку, воно є виявом різних пізнавальних процесів, таких, як-от: осмислене сприймання або впізнавання, запам’ятовування чи відтворення, уява або мислення [6].

Розуміння у вузькому значенні – це компонент мислення, що полягає у виявленні й розкритті прихованих (невиражених) питань у проблемній ситуації на основі використання наявних знань і застосування спеціальних прийомів [Там само].

Ми поділяємо точку зору вчених (Г.Г. Гранік, О.О. Залевська, О.Р. Лурія, І.М. Румянцева, Л.О. Селицька, О.В. Соболева та ін.), згідно якої розуміння є складним, комплексним “перцептивно-когнітивно-афективним (О.О. Залевська)” процесом, що охоплює всі відомі психічні процеси: мислення, пам’ять, уявлення, відтворювальну і творчу уяву, емоційно-вольові процеси, властивості і здібності особистості, а також “пронизує і опосередковує всі інші пізнавальні процедури (спостереження, описування, прогнозування (передбачення), пояснення та ін.) (Л.А. Селицька)”.

Ученими (А.А. Брудний, Л.П. Добраєв, В.В. Знаков, Л.А. Селицька, О.К. Тихомиров та ін.) неодноразово піднімалося питання про співвідношення категорій “розуміння”, “знання”, “пізнання”, зокрема, взаємозв’язки у діадах “розуміння – знання”, “розуміння – пізнання”. Так,

доведено, що розуміння завжди базується на знанні. У свою чергу будь-яке знання містить у собі потенційні можливості його розуміння [11, с. 6]. Л.А. Селицька розглядає розуміння як метазнання, переконуючи, що воно не існує поза знаннями, є певною формою знання [Селицька, 1976]. А.А. Брудний пише: “Зрозуміти – означає набути знання. Когнітивні функція розуміння полягає в тому, щоб набути певне знання про дійсність і застосувати його; в результаті розуміння знання стає частиною внутрішнього світу особистості і впливає на регуляцію її діяльності [Брудний, 2005: 24].

Розуміння, на думку В.В. Знакова, відрізняється від знання перш за все тим, що являє собою осмислення знання, дію з ним. Людина розуміє не знання, а відображений у ньому предметний світ. Знання – це не мета розуміння, а засіб [12, с. 20].

Розуміння є необхідною умовою пізнання, формування цілісної картини світу наукових знань про об’єкт пізнання. Функція розуміння в пізнанні полягає в осмисленні, аналізі знання, що носить для суб’єкта проблемний характер. Процес пізнання первинний по відношенню до процесу розуміння, проте розмежувати ці поняття неможливо [12].

Поняття “розуміння” учені тісно пов’язують з поняттям “смысл”. Розуміння, пише В.В. Знаков, як один із компонентів пізнання пов’язане не стільки з процедурами отримання розуміючим суб’єктом¹ нового знання, скільки з процедурою його осмислення, смислоутворенням, приписуванням смислу новому знанню, отриманому в процесі мисленнєвої діяльності. Осмислення відображеного в знанні об’єкта пізнання, формування смислу знання в процесі дії з ним – це і є, на думку В.В. Знакова, процес

¹ “Розуміючим суб’єктом” В.В. Знаков називає людину, яка проявляє “активне розуміння” і бажання зрозуміти (факти, події, явища), потрапивши в ситуацію, що потребує зрозуміння [12, с. 29].

розуміння. Зрозуміти, – зазначає вчений, – означає пізнати смисл зрозумілого [12, с. 26]. Смысл як ідеальна мисленнева модель створюється (конструюється) сб'єктом у процесі розуміння (Колодіна, 2001).

Розглядаючи процес розуміння, учені (В.А. Артемов, О.О. Залевська, О.І. Зимня, В.В. Красних, Є.С. Кубрякова та ін.) відзначають важливість попереднього досвіду (апперцепції) реципієнта (або за термінологією В.В. Красних – індивідуального когнітивного простору – ІКП). Апперцепція найбільш яскраво проявляється саме в розумінні, яке обумовлюється багатьма факторами: знанням мови, предмету, про який йдеться, практикою слухання, загальним рівнем культури, освіти, віком слухача тощо. Всі ці фактори впливають на сприймання – розуміння і визначають цей процес.

А.А. Брудний (1991) досліджував розуміння з точки зору функцій, які воно може виконувати, а саме: когнітивну, регулятивну, ідеологічну. Когнітивна функція полягає в організації розрізнених знань в систему. Регулятивна – у прогнозуванні наслідків власних дій, на основі досвіду спілкування з людьми, знання правил і норм поведінки. Ідеологічна – в породженні переконань.

Г.І. Богін розглядає феномен розуміння як одне з інобуття рефлексії – зв'язкового елементу між гносеологічним образом і наявним досвідом. Розуміння визначається вченим як засвоєння розумом того, що наявне або дається неявно. Воно досягається через рефлексію і є універсальною ознакою мислєдїяльності людини. В процесі розуміння відтворюються та/або утворюються численні смисли [1].

Учений розмежовує субстанціональну і процесуальну сторони розуміння. Субстанціональна сторона розуміння характеризується здатністю людини зрозуміти. Процесуальна – складається з численних дій, процедур, що забезпечують

перехід від нерозуміння до розуміння. Істинна культура розуміння, акцентує Г.І. Богін, “передбачає достатньо сильний розвиток як субстанціального, так і процесуального начал у розумінні” [1].

Г.І. Богін виокремлює три типи рефлексивного розуміння: *семантизуюче* розуміння, тобто “декодування” одиниць тексту, що виступають у знаковій функції. Має місце переважно у випадках порушення смислового сприймання тексту в умовах оволодіння іноземною мовою, в ситуації, коли читачу серед знайомих слів зустрічається незнайоме слово, яке підлягає семантизації. *Когнітивне* розуміння (виникає під час подолання труднощів у засвоєнні змісту, тобто тих предикацій, що лежать в основі пропозиційних структур тексту). При когнітивному розумінні рефлексія спрямована в сферу, що відображає досвід знань і пізнавальної роботи. *Смислове* (“феноменологічне”, розпредмечувальне) розуміння необхідне у процесі дії з ідеальними предметами (окремими смислами як реальностями свідомості, волі й почуттєвості).

Підхід ученого до розуміння як пробудження рефлексії лягли в основу досліджень, спрямованих на виявлення різноманітних засобів її актуалізації та моделювання мислєдїй рефлексуючого читача в процесі розуміння тексту.

З точки зору результативності розуміння А.О. Смирнов виокремив і описав його рівні, такі, як: глибина, чіткість і повнота [19].

Глибина розуміння характеризується тим, наскільки глибоко і різнобічно людина аналізує суттєві зв'язки і відношення ситуації, яка потребує розуміння. Глибина розуміння зазвичай пов'язується з тим, що має глибокий смисл (закони, правила, афоризми тощо). Глибина розуміння залежить від мотивації, від бажання або небажання глибоко зрозуміти.

Чіткість розуміння – це ступінь осмислення властивостей, зв'язків і відношень об'єкта сприймання. Недостатньо чітке розуміння називається смутним, туманним, розпливчатим.

Повнота розуміння проявляється у чисельності варіантів інтерпретації зрозумілих фактів, в усвідомленні людиною того, що зрозуміле може бути включене в різні контексти. Залежно від повноти можна говорити про повне нерозуміння, часткове розуміння і повне розуміння. Говорити про повне розуміння можна лише по відношенню до достатньо великих обсягів інформації.

Розглядаючи розуміння як компонент мислення, В.В. Знаков виокремлює три його форми: розуміння-впізнавання, розуміння-гіпотеза (прогнозування), розуміння-об'єднання. Від того, в які об'єктивні обставини, потребуючі розуміння, потрапляє людина і яке завдання вона вирішує в цих обставинах, залежить те, яка форма розуміння виникає в суб'єкта. Так, розуміння-впізнавання (об'єкта, ситуації, події) виникає в людини тоді, коли необхідно відповісти на запитання: “Що це таке?”. Розуміння-гіпотеза має місце при усвідомленні людиною причин, що викликали конкретну подію, і наслідків, до яких вона може призвести. При цьому основним змістом мисленнєвої діяльності розуміючого суб'єкта є інтелектуальні дії прогнозування. Розуміння-об'єднання виникає в ситуаціях, коли необхідно мисленно зібрати всі складові і поєднати їх в одне ціле. При цьому впізнавання й прогнозування є засобами об'єднання елементів об'єкта розуміння в єдину структуру [12, с. 33].

Розуміння – це складний мисленнєвий процес, що проходить, як зазначає А.О. Смирнов, декілька етапів (з точки зору чіткості розуміння). 1. – тільки попереднє розуміння (смутні натяки на розуміння, зародження розуміння). 2. – Смутне розуміння (розуміння вже є, але воно ще в загальному, нерозвиненому, невизначеному вигляді). 3. –

Недостатньо чітке розуміння (людина ще не може виразити словами смисл сприйнятого). 4. – Чітке розуміння (людина може виразити сприйняте іншій людині, але в основному репродуктивно). 5. – Повне розуміння (“звільнення від скутості словесного формулювання”) [19, с. 168-169].

В.П. Зінченко описує основні види розуміння: природне, культурне, творче [10].

Природне розуміння передбачає виведення смислу із ситуації. Його повнота і адекватність засвідчуються поведінкою, діями індивіда. Учений зауважує, що природне – не означає вроджене. Цьому виду розуміння також передує досвід, але він зазвичай схований від зовнішнього споглядання. Для цього виду розуміння характерна неочевидність знання. Це розуміння знаходить себе у виконанні, і не може існувати як окреме розуміння. Прикладом природного розуміння, за словами В.П. Зінченка, є виконання ритуалу, значення і сила якого не розуміється його виконавцями.

Культурне розуміння передбачає поруч із виокремленням смислу із ситуації його знакове оформлення, означування і можливість трансляції. Його повнота і адекватність засвідчуються не стільки поведінкою і діями індивіда, скільки повідомленням, текстом, які мають відповідати оригіналу – предмету розуміння.

Творче розуміння передбачає поруч із виокремленням, означуванням і трансляцією смислу, породження і оформлення нового смислу. У цьому випадку мовлення йде не про адекватність дії або відтворення оригіналу – предмета розуміння, а про творення смислу і знаходженні нової текстової, знакової, іконічної, символічної форми. Творче розуміння, пише В.П. Зінченко, засвідчується не формальною відповідністю зразку, а розгортанням нового зустрічного процесу розуміння адресатом-реципієнтом.

Учений зауважує, що виокремлення трьох видів розуміння є умовним. Вони тісно пов'язані. Так, культурне розуміння не просто доповнює природне, а й долає (поборює) його, відкриває нові предметні відношення, по-іншому висвітлює смисл виокремлених раніше. У свою чергу творче розуміння долає природне і культурне [10, с. 191-206].

Висновки. Розуміння – достатньо широке поняття, що не має чіткого, загально фіксованого змісту й обсягу. Ми розглядаємо **розуміння** як складний “перцептивно-когнітивно-афективний (О.О. Залевська)” процес, що полягає у виокремленні, пізнанні та осягненні “розуміючим суб’єктом (В.В. Знаков)” смислу дійсності, що потребує розуміння, подальше її осмислення та переосмислення, результатом чого є породження нового смислу, або розгортання нового зустрічного процесу розуміння адресатом-реципієнтом за умови наявності у попередньому досвіді індивіда необхідних знань.

Розуміння – надзвичайно складне і багатогранне явище, яке може виступати в різних якостях: як природне і соціальне, як усвідомлене і неусвідомлене, як об’єктивне і суб’єктивне, як процес і результат.

Розуміння – це явище, що охоплює всі відомі психічні процеси: мислення, пам’ять, уявлення, відтворювальну і творчу уяву, емоційно-вольові процеси, властивості і здібності особистості, а також пронизує і опосередковує всі інші пізнавальні процедури (спостереження, описування, прогнозування (передбачення), пояснення та ін.).

Розуміння є процесом цілеспрямованим, *умотивованим, активним, почуттєвим, емоційно-вольовим, продуктивним, індивідуально-особистісним.*

Розуміння характеризується різним ступенем глибини, чіткості і повноти.

Розуміння – процес поступовий, що проходить від одного етапу до іншого: від неповного, недостатньо чіткого, смутного, розпливчатого розуміння до чіткого і повного.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в аналізі стратегій і механізмів розуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богин Г.И. Обретение способности понимать: Введение в филологическую герменевтику / Г.И. Богин. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа – http://www.bim-bad.ru/docs/bogin_ponimaniye.pdf
2. Большой психологический словарь. Сост. Мещеряков Б., Зинченко В. Олма-пресс. 2004.<http://vocabulary.ru/dictionary/30/word/ponimanie>.
3. Брудный А.А. Психологическая герменевтика / А.А. Брудный. – М.: Лабиринт, 2005. – 336 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1956. – Т.3.
5. Демьянков В.З. Понимание как интерпретирующая деятельность / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1983. – №6. – С. 58-67.
6. Добраев Л.П. Смысловая структура учебного текста и проблемы его понимания / Л.П. Добраев. – М. : Педагогика, 1982. – 176 с.
7. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. Проблемы семиосоциопсихологии : монография / Т.М. Дридзе. – М.: наука, 1984. – 268 с.
8. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды / А.А. Залевская. – М.: Гнозис, 2005. – 543 с.
9. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности / И.А.Зимняя. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2001. – 432 с.
10. Зинченко В.П. [Понимание как философско-методологическая проблема психологии](#) / В.П. Зинченко // Методология психологии: проблемы и перспективы / Под общ. ред.: В. П. Зинченко; науч. ред.: Т. Г. Щедрина. М. СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2012. – № 9.– С. 191-206.
11. Знаков В.В. Мышление, самосознание и самопонимание // Вестник Московского университета. – Серия 14 “Психология”. – 2008. – №2. (апрель – июнь). – С. 74-87.

12. Знаков В.В. Психология понимания: Проблемы и перспективы / В.В. Знаков. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 448 с.
13. Коваленко А.Б. Психологія розуміння творчих задач: автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / Алла Борисівна Коваленко. – К., 2000. – 35 с.
14. Костюк Г.С. О психологии понимания / Г.С. Костюк // Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
15. Краткий словарь когнитивных терминов / Под. общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М.: Изд-во филол. фак-та МГУ, 1996.
16. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики / А.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 287 с.
17. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
18. Словник синонімів української мови. – Електронний ресурс. – Режим доступу: ucilka.net/slovyuk_syn.php
19. Смирнов А.А. Проблемы психологии памяти / А.А. Смирнов. – М.: Просвещение, 1966. – 422 с.
20. Тихомиров О.К. Мышление, знание и понимание / О.К. Тихомиров, В.В. Знаков // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. – 1989. – №2. – С. 6-16.
21. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1939. – 1424 с. – С. 578].
22. Уланович О.И. Текст и его понимание / О.И. Уланович // Вестник МГЛУ. Серия 2. Психология, педагогика, методика преподавания иностранных языков, 2001. – №3. – С. 22-30.
23. Чепелева Н.В. Психологічні механізми створення діалогічного навчального тексту / Н.В.Чепелева. –Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tri/2011_1/st4.pdf
24. Ziff P. Understanding understanding. – Ithaca; London: Cornell University Press, 1972.